

A kézirat hatályba lép

A normasértő individuum Hajnóczy Péter és Bereményi Géza prózájában

I.

A művészet a romantika óta gyakran helyezkedik szembe a hivatalos valósággal; nemcsak alternatívát kínál a szemellenzős filiszterlét, a kisszerű alkalmazkodási kényszer, a vakbuzgó szabálykövetés korlátai között boldoguló és bukdácsoló egyénnek, hanem kihívóan szembeszáll az előírásokkal, párhuzamos ellenkultúrát épít. Ekként a művész egyre inkább a kívülálló szerepét ölti magára, aki már elsősorban nem éleslátó, megszállott, ihletett, hanem egyenesen lázadó; nem elvagyódik, hanem kivonul, nem álmodozik, hanem vétkezik. Ez a nonkonformizmus, a filozófusok, tudósok, művészek egyéniségkultusza társadalomfilozófiai aspektusból az európai individuum kulturális archetípusát képviselő Szókratész, majd Jézus fellépésétől kezdve formálódik, végső alakváltozatát pedig a modernitás állította élénk.¹ Stephen Greenblatt úgy véli, hogy „a gondolkodót a mai ember számára Descartes figurája testesíti meg, aki egy magányos parasztházban meditálva minden elméletet megkérdőjelezett, vagy a kiközösített Spinozáé, aki lencséit csiszolgatva, csendben töprengett. Az intellektuális munka nyugati ideája annak az alapvető kulturális fordulatnak az eredménye, amely az ókeresztény remetékkel kezdődött.”² A sivatagba visszavonult Szent Antal vagy a pillér tetején üldögélő Oszlopos Szent Simeon szolgáltató először példát arra az ősi ellentmondásra, hogy a gondolkodó izolálódik, mégis befolyásolja közössége életfelfogását. Korábban, az antik szokásoknak megfelelően az egyén társasági életet élt, napról napra élénk vitákba bocsátkozott másokkal; a magát a pástoridill kellékeivel körülvevő költő

sem határolódott el a többiektől eklogáiban, hát még a platóni dialógusok partnerei.

Ha meg akarjuk érteni a szocializmus garabonciáit,³ a modernitás ködlovagait⁴ kell fölkeresnünk; ha pedig a modernitás eredetét kutatjuk, a kultúrtörténet és a magyar kulturális identitás mélyén gyökerező historiográfiai dilemmával szükséges számot vetnünk. Az itt tárgyalt garabonciások, búbajosok, szellemi vihart támasztó bajkeverők kivételessége ugyanis egyszerre fakad a művészi világnézetek kultúrkritikai attitűdjéből és a szocializmus kizökönt idejének csalódott érzékeléséből – érzékcsalódásából –, rendkívüli jogrendjéből. Vajda Mihály Nietzsche nihilizmusfogalmára apellálva fejtette ki: „A szocializmus mutatta meg a legvilágosabban és a legegységesebben a modernitásban benne rejlő nihilista tendenciát. Ha nincsen fiúnk a tetszalott szocializmus *logosz*ához, s pillanatnyilag sem a Nyugat, sem az európai Kelet nem látszik azzal a képességgel rendelkezni, hogy meghallja ennek *logos*át, akkor ebből vagy egy ismétlés nélküli mozgás következik, ami maga a nihil [...], vagy valami rossz ismétlés, egy nem eleven, holt ismétlés.”⁵ A ködlovagok (ismertes, hogy Hajnóczy Pétert az ő kései utódjuknak tartotta Mészöly Miklós), a századelő novellistái a *fin de siècle* – a voltaképpeni XIX. század végének – gyermekei, akiknek nevéhez a polgári konvenciók megcsúfolása tapad.⁶ Csupa olyan jelenség, mint a dekadencia, a neuraszténia, az élvhajzás, a prostitúció, a kábítószer; egyúttal az a felfokozott életigenlés és hiperszenzitivitás, amely Krúdy, Bartók és Gulácsy (főként írók és festők) zsenijét is áthatotta.⁷ Az a bökkenő, hogy a művészet egyrészt a szekuritás korában kiteljesedett polgári társadalom berendez-

¹ Vö. a két modell összehasonlítását Vladimir Jankélévitchnél. „De Jézus nem fogja legyőzni az álnokságot, amely a rosszakarat alapja, hacsak nem a halálával; Szókratész viszont, amikor rátámad a trefameszterekre, rögtön leleplezi a földi lét felszínes önteltségét, amely végső soron nem más, mint rossz lelkiismeret.” JANKÉLÉVITCH, Vladimir: *Az irónia*. Ford. MIHANCSIK Zsófia, Bp., Typotex, 2018, 14.

² GREENBLATT, Stephen: *Egy reneszánsz könyvvadász. Hogyan vált modernné a világunk?* Ford. ZSUPPÁN András, Bp., Typotex, 2015, 50.

³ A fogalomhasználatot *Az utolsó garabonciások. Műhelytalálkozó az 1960–2010 közötti időszak jellegzetes alternatív alakjairól* című konferenciaprograméból meríttem (2021. május 3., MMA MMKI). Az alternatívitás ebben a kontextusban a második nyilvánosság és az underground színönimájaként értelmezendő.

⁴ Vö. *Ködlovagok: irodalom és képzőművészet találkozása a századfordulón*. Szerk. BAUERNHUBER Enikő et al., Bp., PIM, 2012

⁵ VAJDA Mihály: *Illisszosz-parti beszélgetések*. Pécs, Jelenkor, 2001, 14. A szerző tézisére, miszerint korunk megértéséhez a szocializmus történetéből kell kiindulnunk, Nagy Tamás hívta föl a figyelmemet.

⁶ Vö.: „Az a világvége-hangulat, ami a két világháború által határolt korszakban csúcspontot ér el, az érzékenyek művészetében már a múlt század végén a legkülönbözőbb formákban testet ölt, hogy rohanva száguldjon a teljes nihilizmusig, ahová századunk második évtizedében meg is érkezik.” RABINOVSKY Máriausz: *Művészet és válság*. Bp., Corvina, 1988, 37.

⁷ Vö. HANÁK Péter: *Miért a fin de siècle? = Café Babel*, 1993, 4. sz., 3–13.

kedésének és az alkotmányosan, relatíve jól kormányzott politikai államnak, másrészt a diktatúra elnyomásának egyaránt nekifeszül; pontosabban az a kérdés, hogy vajon mindkét esetben ugyanarról a művészetről van-e szó. Vajda Mihály és a posztmarxista kritika könnyűszerrel hozza ezeket közös nevezőre, morális fenntartásaink azonban indokoltak. Éppen az irodalmi művek társadalomfilozófiai vonatkozásai nem hagynak bennünket abban a hiszemben, hogy a hosszú XIX. század végén – nemcsak a dualizmusban, de a nyugati világban is – kószáló ködlovagok és a kommunista tilalmak, retorziók, megfélemlítések és elhallgattatások cenzúrázott, szilenciumra ítelt, perifériára szorított (tiltott vagy túrt) garabonciásai ugyanannak szegültek ellen.

A kérdés korántsem magától értetődő. Vajon számít-e egyáltalán a műveken kívüli történelmi és életrajzi valóság? Nem elegendő-e az alkotásokban, illetve általuk létrejött valóság vizsgálata, ha mű és befogadó esztétikai viszonyát, utóbbi esztétikai tapasztalatát problematizáljuk? Hajnóczy Péter munkássága, különösen szociográfiája, *Az elkülönítő – a Jelentések a süllyesztőből* címmel kiadott könyv⁸ egyéb prózaszövegeivel, töredékeivel, irataival, leveleivel együtt –, valamint Bereményi Géza önéletrajza, a *Magyar Copperfield*⁹ más-más szempontból, ám egyaránt élesen vetik föl a valóságreferens olvasatok létjogosultságát. Maguk a műfajválasztások is megelőlegezik, hogy élet és mű szövevényes összefüggéseit érdemes fölfejtenuk, amiből általános tanulságok is levonhatók, még ha nem is terjeszthetők ki a két író prózaművészetének egészére. Az irodalmi műalkotások elemzése révén többet tudhatunk meg a szocializmus mibenlétéről, a szocializmus üzemmódjának ismerete segít eligazodni a szövegekben, és mind a politikai rendszer heteronómiája, mind a szövegszerűség autonómiája tudósít a normasértő vagy normakövető emberi viselkedésről, az univerzális (társas)lélektanról. Az okiratok ugyanúgy hatályba lépnek és durkheimi értelemben társadalmi tényvé válnak, mint ahogy önéletrajzában az én-elbeszélő identitása is létrejön.

2.

Kanyarodjunk vissza a historiográfiához. Greenblatt felismerte a világszerűség és a szövegszerűség „rekurzív karakterét”, hogy a történelem és a diskurzus kölcsönösen hat egymásra. Nézetei szerint „az esztétika nem egy alter-

natív világ, hanem egy eljárás annak az egyetlen világnak [single realm] a felerősítésére, amelyben mindnyájan lakunk”.¹⁰ Az irodalom a valóság konstruálásának aktív résztvevője és passzív elszenvetője. Ez az újhistorizmus egyszerre szakít a régivel, amely a megismerő szubjektum kiküszöbölését tűzte célul, valamint a New Criticism vagy a dekonstrukció szövegcentrikusságára adott reakcióként is értelmezhető. Greenblatt elbeszélése a történelmet megszakítások sorozataként mutatja be, amelyet kivételes egyéniségek állítanak új és új pályára. Így ábrázolja a modernitás lényegéként azonosított szekularizációt és progressziót az *Egy reneszánsz könyvvadász* című kötetében. A középkori egyház skolasztikus gondolkodásmódja – amelynek szellemi reprodukcióját mindazonáltal szintén a kolostorok magányába húzódva kódexeket másoló szerzetesi aszkézis végezte – kiiktatta az ókori görög Epikurosz és a latin Lucretius munkásságát. Azzal, hogy a XV. század elején egy bizonyos Poggio Bracciolini nevű firenzei humanista megtalálta Lucretius elveszettnek hitt főművét, a *De rerum naturát*, és a könyvben megverselt epikureista tanok – kivált az atomelmélet – futótűzként kezdtek terjedni a nyugati civilizációban, a történelem fordulatot vett, és a felforgató eszmék előkészítették az utat Galilei, Darwin, sőt a felvilágosodás számára. „[Poggio] a mű figyelmes elolvasása és alapos mérlegelése nélkül nem sejtette, hogy amit szabadon ereszt, egész mentális univerzumát megrengeti. [...] Poggiohoz is illettek Freud szavai, amelyeket állítólag Jungnak mondott, amikor befutottak a New York-i kikötőbe, és meglátta a köszöntésére összesereglett amerikaiakat: »Nem tudják, hogy a pestist hoztuk magunkkal?»”¹¹

A sokféle eszkatologikus feltételezés és narratív bizonyosság közül kétségtelenül ez az egyik – a keresztény üdvtörténettel konkuráló – változat, amely nagy karriert fut be. Modellértékű, ahogyan egy másik történész, a szellemtörténeti iskola képviselője, Johan Huizinga viszi színre ugyanezt a korszakváltást *A középkor alkonya. Az élet, a gondolkodás és a művészet formái Franciaországban és Németalföldön a XIV. és XV. században* című monográfiában.¹² Huizinga a ciklikusság helyett a folytonosságot hangsúlyozza: az átmenet szinte észrevehetetlen, mert a középkori gondolkodásban is jelen volt a reneszánsz, és fordítva, a reneszánszban is markánsan tovább hatott a középkor. Az életideálok egymásba olvadnak a történelem során, nem tagadják és nem számolják föl egymás érvényességét; a különbség csupán a dominancián múlik,

⁸ HAJNÓCZY Péter: *Jelentések a süllyesztőből. Az elkülönítő és más írások*. Szerk. NAGY Tamás, Bp., Magvető, 2013

⁹ BEREMÉNYI Géza: *Magyar Copperfield*. Bp., Magvető, 2020

¹⁰ GREENBLATT, Stephen: *Towards a Poetics of Culture = The New Historicism*. Ed. VEESER, H. Aram, New York, Routledge, 1989, 1–13.

¹¹ GREENBLATT: *i. m.* (2015), 127.

¹² HUIZINGA, Johan: *A középkor alkonya. Az élet, a gondolkodás és a művészet formái Franciaországban és Németalföldön a XIV. és XV. században*. Ford. SZERB Antal, Bp., Európa, 1996

hogymelyikük kerül előtérbe. „Mi sem tévesebb elképzelés annál, mint hogy a klasszikus ókori ideál jelentkezésével a XV. századi Itáliában ráragyogott volna a nap az emberiségre. Az antikvitásnak egyfajta magasztos képe a középkor egész folyamán fenn ragyogott: csak mindvégig homályosan látták, és sohasem pillantották meg teljes egészében. [...] Amilyen kevésbé igaz, hogy először a reneszánszban született meg a klasszikus ideál, éppoly félrevezető az az elképzelés, hogy ekkor kiszorította volna a keresztény és lovagi középkori ideált.”¹³ Greenblatt kulcsfogalmai a *clinamen*, az őselemek (atomok) elhajlása, eltérése, amely képletesen a gondolkodási mintázatok retorikai eltérítését is kifejezi; továbbá a palimpszeszt, amikor valamely szöveg felülírja az előzőt. A középkori pergameneken, miként napjaink médiumaiban, az újhoz le kell törölni a régi kánont: ugyan nincsen teljes felejtés („Kézirat sosem ég el.”¹⁴), mégis vagy az egyikük, vagy a másikuk határozza meg a szimbolikus interakciókat. Huizinga ezzel szemben a „great chain of being” lovejoyi tételét¹⁵ parafrázálja történetbölcseletében, ezáltal pedig elveti az egymást kizáró kánonokat, az egyéniséget pedig jobban aláveti a korszellem (uralkodó stílusirányzatok) uralmának.

Témánk szempontjából perdöntő ez a dichotómia. A megszakítottásgelvé történelemszemlélet a fin de siècle alkotóiiban a XIX. századi „liberális Ego”,¹⁶ a liberális nemzetállam és a szabadversenyos kapitalizmus bírálóit vonultatta föl, akik az önpusztításba menekültek, a szeceszsiót választották, új borzongást hoztak, új hullámokat vetettek. Csakhogy a folytonosságelv jegyében is felfogható mindez. Ady kritizálta, sőt támadta ugyan a liberális egót – akár a homo oeconomicus, akár a petite bourgeoisie értelmében –, és ezzel egyidejűleg az uralkodó nemzeti középosztály ideológiáját, ám az a (kollektív) politikai identitás, amelyért síkra szállt, a mai napig kihívást intéz a kultúra totalitásához. Ennek nyomán költői beszédmódja, beállítódása is új stílusesszközöket honosított meg, de úgy, hogy – absztrahálva azok kifejezési repertoárját – a magyar nyelv archaikus, zsoltáros rétegeit hozta felszínre, vagyis nem felülírta a kánont, hanem újírta. Bartók új zenei formanyelve is éppen a népiség eszméjét siklatta ki a nemzeti klasszicizmus rögzült nyomvonalából,

és terelte másfelé; visszahajolt a tiszta forráshoz, hogy egyetemes dimenzióra váltszon. A ködlovagok azok az invenciózus alkotók lehettek, akik nem alkottak kontra-prezentikus narratívát;¹⁷ sem a kulturális, sem a politikai identitást nem forgatták föl fenekestül – visszahúzódva, afféle belső szellemi emigrációban teljesítették ki vagy hagyták torzón életművüket, mint *A máltai láz* novelláit író Cholnoky Viktor vagy az *Ópiumot* szerző Csáth Géza. Az áthágás, a szubverzió válfajai így jobbra szervesültek a kulturális identitásba, integrálódtak a kollektív emlékezetbe; jellemzően példaadóvá, rendhagyóvá, hagyományteremtővé nemesedtek, mintegy klasszicizálódtak. Ködlovagjaink esete az a kivétel, ami erősíti a szabályt: műveik anélkül bírálóknak, hogy szervesülnének. Nem egy új korszak előhírnökei, de nem is örökösei valami réginek. Aligha tehető fel, hogy a greenblatti „single realmet” megragadhatjuk, vagy ha mégis, az szükségképpen romlott és javíthatatlan: a művész kritizálja, de nem robbant ki forradalmat saját művészetén kívül – így szólhat a folytonosságelv premisszája.

Ha mai kultúránkról akarunk tudomást venni, amelyet a multikulturális relativizmus szó át, a folytonosságelvet kövessük. Még a könyvnyomtatás technológiája is fenn tartotta az emlékezésnek és felejtésnek azt a kényes egyensúlyát, amelyet a kódexmásolás, a pergamenek kezelése feltételezett. A kibertér viszont azért, hogy nem felejt, nem is emlékezik. Demonstrálja a régivel való radikális szakítást, leszámolást, mégsem hoz újat, mert régiségekkel rendezkedik be. Invencióival nem zaklat föl többé, de a kontinuitás sem érhető tetten bennük. Ekként a modernitás utáni korszak „nihilista tendenciái” a szocializmusban korukat meghazudtoló érettséggel – elvetemültséggel – kiütöztek. Egészen addig ugyanis az újat mindig a régi igazságaként, a felforgatót a megszokott szubsztanciájaként kezdték forgalmazni. Nem az volt a baj a régivel, hogy elavult, hanem az, hogy jó ideje nem a régi többé, csupán hamisítványa annak. Az új már csak azért is kompatibilis maradt a régivel, mert tagadása révén hirdette a régi győzelmét, vagyis abba épült be, amit meghaladott. A szocializmus garabonciásainak azonban föl kellett ismerniük, hogy erre a bizonyos integrációra végképp nem nyílik esély. Társaik, akik úgy nyújtottak feledhetetlen tel-

¹³ HUIZINGA, Johan: *Történelmi életideálok = Uő: Hogyan határozza meg a történelem a jelent? Válogatott írások (1915–1943)*. Ford. BALOGH Tamás, Bp., Typotex, 2015, 29.

¹⁴ Ezt a mondatot, amelyet Greenblatt *Bulgakov Mester és Margarita* című regényéből kölcsönözött, a magyar kiadás a címlapra helyezte. Greenblatt könyvének eredeti címe kifejezőbb: *Clinamen*.

¹⁵ Vö. LOVEJOY, Arthur Oncken: *The Great Chain of Being: A Study of the History of an Idea*. Harvard University Press, 1976 (Első megjelenése 1933-ban.)

¹⁶ Vö. „S ami legalább ilyen fontos, akár korlátozta a szabadságot, akár

nem, a rendszerteremtő burzsoá etosz mind a közéletben, mind a magánéletben válságosnak, a századvégi új nemzedék számára elfogadhatatlannak bizonyult. A rendszer válsága nem csupán antiszociálpolitikájában, értékrendjének elavulásában mutatkozott meg, hanem a családon és az egyénen belül is. Ennek sokkoló jele volt a polgári család kötelekeinek meglazulása és a »liberális Ego« bomlása.” HANÁK: *i. m.* (1993), 4.

¹⁷ Vö. ASSMANN, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 2013, 85.

jesítményt, hogy „kiegyeztek” a hivatalossággal, valójában ugyanúgy csak garabonciásokként, varázskönyvvél zsebükben járhatták a szellemi végeket. Alkotáslélektani, alkati motívumok játszottak közre abban, hogy ki milyen mértékben „garabonciásodott el”, ám a hivatalos hagyománytudat, az államideológia kultúrpolitikájának minden szférára kiterjedő mülthamisítása – amely szükségképpen a jelen helyzetudatának megbomlásához is vezet – végérvényesen marginalizálta a művészetben megfogalmazódó kulturális identitást. Végérvényesen, azóta is orvosolhatatlanul. Ennélfogva Hajnóczy Péter és Bereményi Géza munkássága – ettől persze lehetnek még olykor-olykor divatos különcök – pályatársaikéhoz hasonlóan csupán zárványként épülhet be valamibe, ami köztudatnak vagy történelemnek nem nevezhető többé. Az a két mű, amelyet itt elemzek, reflektálatlanul is ezt a jelenséget szemlélteti. Az irodalmi tudat drámája – és a legtöbben ezt keresztelik el posztmodernnek –, hogy körülményeink immár sem a megszakíthatóságú, sem a folytonosságú történelmi elbeszélést nem teszik lehetővé, miközben a történelem itt van, és a mi létezésünk lehetővé teszi érzékelését.

Sem Hajnóczy, sem Bereményi nem tapasztalhatták meg azt az értelmi világot, „single realm”, normatív univerzumot, amellyel – bináris logikát követve – szembezállhattak volna. Ez a tény a fiktív szöveguniverzum keletkezését, ismérveit, belső törvényszerűségeit meghatározta. Neveltetésüknél fogva mikrokörnyezetük – családjuk, illetőleg annak hiányában a törődés ideiglenes forrása – nem közvetített stabil, interiorizálható értékrendet; és ugyanez a kiszámíthatatlanság lett a szocializmus politikai rendszeréről szerzett alapélményük is, amikor hatósági intézkedések, bírósági eljárások vonták őket hatályuk alá. Jegyezzük meg, hogy mind a dualizmus, mind a Horthy-rendszer írói egy jól kivehető, körülhatárolható, sziklaszilárd és monolit hivatalos ideológia ellenfelei gyanánt ébredtek öntudatra, és a nyugati modernitás is világos elvek alapján állandósította intézményhálózatát. Ezzel ellentétben a szocializmus hatalomgyakorlása és – ami az elemzésben fontos szerepet játszik – beszédaktusai a megfélemlítéshez, a megalázáshoz és a megalkuváshoz adtak eszközöket; az egyén kiszolgáltatottá tételében voltak érdekeltek, abban, hogy orientációs zavart, traumát okozzanak, hiszen racionális legitimációra aligha számíthattak. Tágas értékvilág nevelte és képezte Juhász Ferenc szarvassá változott fiúját (*A szarvassá változott fiú kiáltozása a titkok kapujából*) vagy Oravecz Imre szajlai verzhősét

(*Szajla*), de igaz ez az állítás például Simon Péterre, az *Egy családregény vége* című Nádas Péter-regény főszereplőjére is. Sem a paraszti kultúra, sem a zsidó tradíció átörökítése, megélése nem problémátlan – miként egyik hagyományé sem az –, a mitikus és a személyes, a szakrális és a hétköznapi, az archaikus és a jelen idejű identitásalakzatok sohasem egybevágók, ám Juhász, Oravecz vagy Nádas mégiscsak egy adott értékébázisról indul akkor is, ha poétikai eszköztáruk az identitásképződés, az éntanúsítás ingatagságát, az individuum meghasonlottságát sugallja. Elszakadni attól lehet vagy attól akarhat valaki, ami van vagy volt, de legalábbis aminek valamikor kellett lennie. (Tegyük hozzá, hogy az elnyomó uralom is mindhárom mű háttérében kirajzolódik.)

3.

Hajnóczynak és Bereményinek már vezetékneve is a családi gyökértelenséget, talajtalanságot, illetőleg azok kompenzálását jelzi. A lencházban és nevelőszülőknél fölcseperedett Hajnóczy úgy vallotta magát a Vérmezőn kivégzett jakobinus hős leszármazottjának, hogy ez a biografikus státusz is stílusjegy; a nagyszülők gondjaira bízott, s jobbára náluk, majd egy nevelőapa bántalmazó közegében negatív énképével viaskodó Bereményi kötődését az anyai ághoz úgy vállalja, hogy az a világ sohasem volt, nem is lehetett volna az övé. Hajnóczy prózája úgy reflektál a morális fogódzók nélküli, anómiás társadalomra, hogy az intertextualitással való változatos játéka, a „szemantikai anómia” (Petri György) egyszerre modellel, leleplezi és felülírja a hazugságokat újabb és újabb hazugságokkal tetéző közösség nyelvjátékait.¹⁸ Az irodalmi és a nem irodalmi, az eredeti és az átvett szövegek, a patetikus és az ironikus stílusminőségek, a különféle regiszterek közötti határátlépések, illetőleg a határmegvonások kiküszöbölése teszik érzékletessé, hogy mennyire összemósódik a morálisan helyes és helytelen; ugyanakkor fel is hívják a figyelmet erre a zürzavarra, és felkeltik az igényt ennek megszüntetésére vagy mérséklésére. A szocializmus jogrendjében és kommunikációs formáiban éppolyan reménytelennek látszott a jelentésképződés rögzítése – értsük ezen akár a hétköznapi és a hivatalos nyelvalkítási stratégiákat, akár a múlthoz való viszonyulás abnormalitását, sem megszakított, sem folytonos jellegét –, mint az elbeszélésekben.¹⁹ Nagy Tamás Hajnóczy egyik köztörvényes ügyét tanulmányozva állapítja meg (a Kinizsi utcai vörös zászló letétele miatt indult az író

¹⁸ Lásd NAGY Tamás: „Vörös zászló leng, lengeti a szél...” A jog szövege Hajnóczy Péter A fűtő című elbeszélésében = *Iustitia* modellt áll. *Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből*. Szerk. FEKETE Balázs, H. SZILÁGYI István, Bp., Szent István Társulat, 2011, 105.

¹⁹ Uo., 107.

ellen nyomozás, majd elmarasztaló bírósági ítéletet is hoztak), hogy „a magyar szocializmus joga és igazságszolgáltatása szövegvilágának, egyes dokumentumai nyelvhasználatának – stílusának, fordulatainak, mondatszerkesztésének, narratív technikáinak, struktúrájának stb. – a hatása Hajnóczy szövegkezelésére lényegesen erősebb, mint azt az életműre vonatkozó másodlagos irodalom eddig észlelte”.²⁰ Bereményi a lélektani realizmus és az önéletírás klasszikus hagyományához folyamodik avégett, hogy az egyén egzisztenciális bizalmatlanságát, depresszióját, meggyőződéseinek kudarcát racionalizálja.²¹ Hajnóczy és Bereményi fiktív, illetve legalább részben fiktívnek tekinthető alakjai (alakmásai) a szocializmus „kivételes állapotát”, a normatív erőre emelt normasértést az egyetemes értékpreferenciák, a józan ész és a tisztesség előírásai alapján, emberi méltóságukat, személyes autonómiájukat, cselekvési szabadságukat, önrendelkezési jogukat a végsőkig őrizve veszlelik át.

Elveszett kéziratokat ma már nem kolostori könyvtárakban lehet felkutatni, ahogy a humanista Poggio tette. Nagy Tamás a szegedi Hajnóczy Péter Hagyatékgondozó Műhelyben fellelhető egyik doboz tartalmát böngészve *Az elkülönítő* című szociográfiához kapcsolódó dokumentumokat, paratextusokat találta meg.²² Ismeretes, hogy a szociográfiát 1975-ben a *Valóság* publikálta, ám a nyilvánosságra hozottnál jóval terjedelmesebb, 1980-ra elkészült változat már nem jelenhetett meg, habár a Magvető Kiadó közlésre elfogadta, és előleget is fizetett érte az írónak. Abban, hogy a kiadó később elállt szándékától, minden bizonnyal közrejátszott a *Valóság* elleni bírósági eljárás, amelynek körülményeiről a dobozban sokáig érintetlenül őrzött levelek és beszélgetések is árulkodnak. Az *elkülönítő* témája a szentgotthárdi elmeszociális otthonba kényszerbeutalt Szépvölgyi Aliz jogfosztásának, valamint jogkeresése intézményesített reménytelenségének története. A dokumentumtípusok felettébb sokrétűek, ám a kollázsából – amelynek non-fiction textusaiból jócskán kölcsönözhetett az író fikciós prózájához nyelvi kliséket – nagy történet is kikerekedik. Akadnak közöttük levélváltások: Hajnóczy megkereste az egészségügyi minisztert, a *Valóság*hoz beérkezett névtelen, illetve az újságban közzétett nyílt levelek, a gyógykezelt és az őt megmentő pszichiáter házaspár kommunikációja. Az utóbbiak, dr. Kiss-Vámosi József és Konta Ildikó ellen folyó orvostikai eljárás iratai is olvashatók, valamint a korabeli egészségügy jogi szabályozásáról tudósító hírek, újság-

cikkek, orvosi igazolások, az egészségügyi minisztérium irányelve, az orvostikai tanács elvi állásfoglalása. Rádióriportok leiratai, feljegyzések (például a Balázs Béla Filmstúdió vezetőségéhez az esetről forgatandó film ügyében), interjúk Szépvölgyi Alizzal. Ezen túlmenően a sajtóhelyreigazítási per beadványait, a bírósági határozatokat, idézéseket, a fellebbezést, a törvényességi óvást, valamint két, ekkortájt keletkezett elbeszélést is közread a kötet (*A nagy jogi légzés; Karosszék, kék virággal*).

A teljesség igénye nélküli felsorolásból is kiviláglik, hogy ebben a gyűjteményben a szépirodalmi fikció és a biografikus tényközlések, az elbeszélő és az elbeszélten szenvedélyes igazságvágya szorososan összetartozik. Relativizálódik a jogszerűség, a morálisan helyes, a szakmailag etikus a legkülönbözőbb médiumokban: a sajtóban, a rádióadásban, az orvosi és az orvosigazgatási testületek, kollégiumok döntéseiben, a jogszabály-előkészítésben, a jogalkalmazásban és – mindezek fölött – az irodalmi megnyilatkozásokban. Elmosódnak jó és rossz határai, hamis színben tűnik föl valamennyi társadalmi gyakorlat, miközben Hajnóczy – emlékeztetve *A fűtő* című elbeszélése, a Kleist-parafraízis hősenek elszántására²³ – éppen a lex aeterna szerint üdvözítő jogegyenlőség, igazságosság és méltányosság, az equitas és a iustitia helyreállításáért vívja szélmalomharcát.

A szocialista közrend itt feltárt skandalumának lényege, hogy az elmeszociális otthonokra nem vonatkoznak a pszichiátriai betegeket védő jogszabályok, őket szakorvosok alig vizsgálják, ehelyett rendszeresen dolgoztatják, „hálós ágyas” fenyítőintézkedést szabnak ki rájuk, vagyis a törvény betűje és szelleme sem terjed ki mindarra, ami velük történik. A kötetből és Hajnóczy megjegyzéseiből is az sejlik föl, hogy többnyire a gyógykezelt rokonai vagy közvetlenül a hatóságok juttatják ide a károsultakat, akiknek értékes lakására ily módon akarják rátenni a kezüket, hogy az ingatlant maguknak kiutaltassák, illetőleg másnak, az állam kedvezményezettjének kiutaltják. Az író jogvédő küzdelme azonban nem teljesen hiábavaló; felemás eredménnyel zárult le. A folyóirat a jogorvoslatoknak köszönhetően megnyerte a pert, Aliz – orvos pártfogóinak hála – fővárosi lakáshoz jutott, ám Kardos György (Hajnóczy halálát követően már özvegyének) visszaküldte a kéziratot, és a Balázs Béla Stúdió sem készítette el a dokumentumfilmet. Hajnóczyt alkoholbetegsége miatt többször utalták be, „írták ki” kényszergyógykezelésre, ahol saját bőrén is érezhette, hogy

²⁰ Uo., 109.

²¹ A könyv Szent Ágoston konfesszionális megszólalásmódjával való rokonságára hívja fel a figyelmet Jánossy Lajos kritikája. JÁNOSY Lajos: „Erő, amely lellemé” = *Litera*, 2020. március 21. <https://litera.hu/magazin/kritika/ero-amely-lellem.html>

²² NAGY Tamás: *Mintha Dániát ki lehetne szellőztetni. Előszó* = HAJNÓCZY: i. m. (2013), 7–29.

²³ Lásd NAGY Tamás: *Egy arkangyal viszontagságai a szocializmusban. Hajnóczy Péter A fűtő című elbeszéléseinek egy lehetséges olvasata* = *Iustitia kirándul. i. m.* (2009), 9–41.

a társadalmi periférián, a normalitás határhelyzetében a szocializmus valósága, ténylegessége mutatkozik meg elemi erővel. Az abszurd csakugyan ismeretelméleti, nem pedig esztétikai kategória, s a rendszer maga beteg, a köztudat beszűkült, a törvényesség deviáns, nem az individuum pszichés állapota kóros, nem az ő cselekedetei fogannak bűnbén.

4.

Bereményi egyik korábbi könyve is karakteresen vitte színre a törvényen kívüli alakját. A *Vadnai Bébi* (2013) egyik hőse a budapesti éjszakáknak az underground zenei összejöveteleken is rendre felbukkanó, legendás „szituacionista művészéről”, Gémes Jánosról, alias Dixiről mintázott Doxa. Az automatikus verseléséről elhíresült Doxa létezőtechnikája kétségtelenül a betyárvilág illegalitásának hagyományát eleveníti fel, amelyre a korban a Cseh Tamás-féle indián hazafiság vagy a Kalef galerijének életérzése is rájátszik;²⁴ ő a szabad, tiszta és tehetséges vagabund, aki tartózkodik a korrumpáló intézményektől, a bürokratikus részvételtől. A *Magyar Copperfield* főszereplője is folyamatosan konfrontálódik a felnőttek erkölcsével, a nevelőapa fegyelmező hatalmával és az állami erőszakmonopóliummal, a közerkölccsel, a családi elvárásokkal és a jogrenddel. Jóllehet az elbeszélő én fejlődő személyiség – a regény magáról a személyiségfejlődésről szól –, nemcsak a gyerekkorára visszatekintő elbeszélő felnőtt perspektívájának tudható be, hogy a kisfiú autonóm viselkedése és vélekedése az az igazodási pont, amelyhez képest szinte mindenki más erkölcsileg fogyatékos, moral insane. Szó sincs arról, hogy együttérzés, pozitív tulajdonságaik kidomborítása nélkül ábrázolná figuráit az elbeszélő, csakhogy a pozitívumok minduntalan anakronizmusok is, oda nem illő illendőségek és helytelen helyénvalóságok, mint az I. világháborús hadirokkant, az 1849-es szabadságharc ígézetében és a Kerepesi temető nemzeti halottjai között lézengő Nagy Zsigmond vagy a kiváló pedagógiai érzékkel megáldott, diákjaiért bátran kiálló, a főhőst a hatóság nyomására kirúgni nem hajlandó pápai iskolaigazgató.

A regény emblematikus jelenetében, az Erkel Színház előtti utcabálban a „jampecek” nemcsak sikert aratnak, kiváltják a közönség tetszését, hanem szinte vallásos áhítatot is keltenek, amiért a lefojtott indulatok kitörését, a leszorítottságból való szabadulást szimbolizálják. Ugyanígy élük át a szünidő rövid, kitüntetett idejére az emberhez méltó életmód örömét, közvetítik a balatoni nyüzsgés,

a balhék, a csínyek vagy egyszerűen a tétnélküliség oldott életérzését az egyik településtől a másikig portyázva bulizó fiatalok, a „fejek”. Bereményi regénye mindazonáltal a szocializmusnál szélesebb horizonton helyezi el az eseményeket; az áporodott légkör nem csupán a kornak, hanem magának a történelemnek a sajátja. Erre is szimbolikus kifejezést alkalmaz az író, a „kampány”. Kampány a közösség nagyszabású, kiszámíthatatlan manipulációs eljárása, a mechanizmus, amely túllép a piac – akár a Teleki teret, akár általában a szabad versenyt értjük ezen – normál üzletmenete, a business as usual manőverein. Bereményi Sándor, az anyai nagyapa magabiztosan mozog mikrovilágában, és ügyesen használja az embereket; unokáját, a kis Gézát is óvja attól, hogy a politika játszmaiba keveredjen, mert sohasem szállhat ki, előbb-utóbb pedig csak veszíthet. Megtanítja őt arra, hogy ami a kisstílű hétköznapi üzelmeken túlmutat, minden politika, vagyis történelem, és jobb kimaradni belőle. „Sándor sohasem használta azt a szót, az emberi gondolkodás legalapvetőbb fogalmainak egyikét, hogy *történelem*, az én későbbi értelmezésemben mégis a történelemre tanított engem, hogy milyen is az. A fegyveres erőszak összevisszaságára, ami szakadatlanul új meg új kampányokba öltözik, ezért a túléléshez gyors eligazodás, állandó rögtönzés szükséges az élet labirintusában.”²⁵ Ez a megfontolás nemcsak a szocializmusra érvényes; kivetíthető a modernitáspasztalatra, majd a posztmodern eszménytelenségére, illúzióvesztésére. Copperfield magára van hagyva személyiségfejlődése során, a magyar Copperfield pedig még inkább. Történelmünk fizikai, lelki, szellemi sérüléseket, sérelmeket okozott; következménye a roncsolt psziché és egy roncsársadalom.

Az öreg Bereményi – aki az *Eldorádó* című film főhőseként sokkal mitikusabb, egyúttal elnagyoltabb karakter – ha nem is önfeláldozóan, de mindenképp odaadóan és szeretettel gondoskodik Gézáról; unokája diftériából való megmeneküléseért a számára legértékesebbel, aranytartalékával is kész fizetni, ám a Teleki tér kofája, a par excellence kucséber lenézi a hagyományos erkölcsi parancsok szerint viselkedőket. Géza kifinomultságra hajlamosító lelki adottságait „baldóverségnek” tartja, kizárólag az árucserék alkulhelyzeteinek ügyfeleként közlekedik embertársai között, érzelmi viszonyaiban is lecsap a kínálkozó előnyös üzletekre, s főként azokban az átmeneti években tud nyerő pozíciót elfoglalni, amikor a vadkapitalizmus kontrollálatlansága megengedi, hogy a zavarosban halászson. Bereményi Sándor kereskedői mentalitása becses portékaként könyvel el Gézát, ragaszkodása hozzá a va-

²⁴ Lásd a gangregény zsáneréhez Csörsz István (*Sírig tartsd a pofád*, 1971), Békés Pál (*Csikágó*, 2006) és Berta Zsolt (*Kalef*, 2014) műveit.

²⁵ BEREMÉNYI: i. m. (2020), 151.

gyontárgyak kuporgatásához hasonló. Felesége, Róza, a nagyanya női ösztöneinek engedelmességgel óvja unokáját, ám buzgó vallásossága inkább félnótás istenfélemnek hat, nem a mélyen átélt hit megnyilvánulásának. A biológiai apa, Vetró Géza nem tanúsít valódi érdeklődést fia iránt. A könyv egyik kulcsjelenetében a kis Géza véletlenül betoppanva lepi meg nagyapját és börtönből szabadult apját, amint előbbihez mintegy zálogoshoz ad be egy arany Doxát az utóbbi, hogy szorult anyagi helyzetén így könnyítsen. Kihasználva az alkalmat kitagadott veje megalázására, megleckéztetésére, az öreg Bereményi unokáját ajándékozta meg a karórával, s az általa megrendezett jelenetben világossá teszi a kisfiú előtt, hogy Vetrónak rögtönöznie kell a teátrális gesztust, amikor apáról fiúra szálló családi kincsként aposztrofálja a drága holmit. Így találkozott először apa és fia. Évi, az édesanya, aki sokáig késlekedik, hogy fia életébe belépjen, úgyszintén nem képes követendő mintát adni. A Teleki téri piac eszméletű közegében csak mint „grófnőt” emlegetik, aki úgyszólván úrhatnáságában hagyta maga mögött ezt a világot; új férjének, Rozner Istvánnak pedig teljesen kiszolgáltatja fiát, mihelyst hárman összeköltöznek. A patológia értelemben is elmebeteg nevelőapa „Apukának” szólíttatja magát, ok nélkül dorgálja, veri és szégyeníti meg a kisfiút, aki pedig önkéntelenül is játszani kezdi az engedetlen gyermek szerepét; annyiszor hazudtolják meg indokolatlanul, hogy végül megadja magát: kapják inkább igazi hazugságon. Rozner István – aki ráadásul osztályellenségként is bajt hoz a fejére – nevelt fiával kizárólag verési szertartásokban képes kommunikálni. „Mukkanni sem akartam, mégis felnyögtem olykor, és ő olyankor mondta a csapások ütemére: »Fáj, fáj? Nekem még jobban fáj« – szokta tagolni ütemesen a szavakat, és már legelső alkalommal az a meggyőződése támadt, hogy ezek nem az ő szavai, hanem valamiféle hagyományt követ.” A Rozner család öröksége, a rituális ütlegelés az elbeszélő számára már normatív értelemben komikus, nem vehető komolyan, noha nyilvánvalóan traumatikus is egyúttal. Miként az osztályszempont, a piaci úzus, az iskolai minősítések, a rendőrségi megrovások is mindmind diszfunkcionálisak. Géza egyetlen mentsvára: a könyvek, az underground irodalmi kánon.

A kis Vetró, majd Rozner, vagyis Bereményi Géza arra kényszerül, hogy védekezzen, majd családjából, amellyel nem tud azonosulni, kimeneküljön. Megveri az őt sorozatosan provokáló nevelőapját, ami önmaga vállalásának fordulópontja. Jellemző, hogy az erőszaktevőtől csak

kvázi jogos védelmi helyzetben, erőszakos magatartással szökhethet meg. De az iskola és a rendőri karhatalom a publikus szféra két fő színterén ugyanúgy megalázóan, méltánytalanul bánik vele, amit e két esetben még a jog is kifejezetten eltűr, sőt megkövetel. Rossz káderlapja és talán amiatt, hogy megláthatták a forradalom napjaiban az utcán kódorogni – a Kossuth téri vérengzésnek is szemtanúja lesz –, Géza a pesti elitgimnáziumból, a Cukor utcából Pápara kerül; az oktatás intézményi környezete sem reálisan, valós teljesítményéhez mérten jutalmazza, hanem retorziókkal sújtja. Kis híján azonban a Türr István Gimnáziumból is kicsapják, amikor egy beépített ügynök – mai fogalmaink szerint – bagatell szabálysértések elkövetésére veszi rá, s emiatt összeütközésbe kerül a hatósággal: egy balatoni razzia során előállítják, majd körmönfont nyomozási praktikákkal, unfair bizonyítási eljárásban várják, hogy megtörjön. Bereményi Géza, legalábbis az a személy, akit memoárjában az író önmagáént ábrázol és megalkot, a korszak normatív univerzumában mind a magán-, mind a közszféra oldalán ugyanolyan normasértő individuum, mint Hajnóczy szociográfiájának és fikciós elbeszéléseinek hősei. A *halál kilovagolt Perzsiából* alkoholbeteg, hallucinációk gyötörte narrátora magánéletében, párkapcsolatában szembesül a bénító közösségi elvárásokkal, a harmincegy éves kazánfűtő, Kolhász Mihály munkahelyén, különféle jogorvoslati fórumokon hasztalan igyekszik igazának érvényt szerezni – A *fűtőt* is szerepeltető novelláskötetet „ellenforradalmi könyvnek” minősítve és az imprimálást elutasítva adta vissza Kardos György –, Szépvölgyi Aliz kálváriáján keresztül pedig az elmeszociális intézetek is állami erőszakgépezettként válnak láthatóvá az irodalmi valóságban.

A kérdés csupán az, hogy vajon csakugyan kivételes, oxigénhiányos állapotként kell-e a szocializmusra tekintenünk, amely véget ért, és visszatérhettünk a történelem rendes kerékvágásába, a nemzeti léthez mint a „közösségi élet normálistílusához”,²⁶ vagy pedig ez a korszak a „legvilágosabban” és a „legeggyértelműbben” mutatta meg a mai kultúránkat – beleértve a posztmodern szintagmák valamennyi utótagját, az irodalmat, a politikát stb. – átható „nihilista tendenciákat”, amelyek irányultságában sem a megszakítottságé, sem a folytonosságé nem ismerhetjük föl többé. Elvégre a modernitásélmény is két, ellentétes – egy pozitív és egy negatív élű – tendenciából, a szabadság emancipációt kiterjesztő üdvtörténetéből és az egyén hagyományvesztéséből fakadt.

²⁶ Husserl fogalmát S. Varga Pál használja ilyen értelemben. S. VARGA Pál: *A népnemzeti irodalom fogalma Gyulai Pálnál = Jelenkor*, 2002, 7–8. sz., 805–817.